

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904 (477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.25>

Шугалій О.С.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

ТОПОГРАФІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДІВ

Мета роботи полягає у розгляді та аналізі фрагментів літописних згадок структурних частин та районів давньоруського Чернігова. Зосереджена також увага і на згадках про культові та світські споруди Чернігова, які слугували архітектурними домінантами міської забудови. Звертається увага на кількості таких уривків та контексті їх використання на сторінках найбільш часто вживаних істориками Іпатіївського та Лаврентіївського літописів. Розглядаються також Никонівський та Новгородські літописні зводи, які містять важливу інформацію, однак їх зміст часто оминається дослідниками.

Основною ціллю автора є формування цілісного масиву літописної інформації, яка є важливою при дослідженні топографії давньоруського Чернігова.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі та порівнянні тексту висвітлення однієї і тієї ж події різними літописцями.

Звертається увага на еволюцію трактування та наукового осмислення того чи іншого текстового фрагменту, локалізації відображеної в ньому пам'ятки чи території. За понад два століття вивчення історичної топографії міста бачення науковців змінювалися із збільшенням обсягів архітектурно-археологічних досліджень на території міста.

Особливістю згадувань культових споруд і монастирів на території Чернігова, в літописних зводах є те, що не всі їх назви зафіксовані. Більша частина мурованої архітектури давньоруського періоду не знаходить свого висвітлення на сторінках літописів. Переважна більшість місцевих топонімів згадувалися в контексті військово-політичних подій на території чернігівського князівства протягом другої половини XI – початку XIII ст. Те ж саме можна сказати і про культові споруди, які літописцем здебільшого представлялися як князівські, або єпископські усипальниці, а час їх спорудження чи освячення часто залишався поза увагою авторів тексту.

Ключові слова: Чернігів, давньоруський, топографія, літопис, Іпатіївський літопис, Лаврентіївський літопис.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини XI ст. Чернігів стає одним з найбільших за площею та значущістю міських центрів давньоруської держави, конкуруючи в цьому відношенні із Києвом. Місто в часи свого розквіту займало територію до 450 га, яка була оточена щонайменше чотирма лініями дерево-земляних укріплень. В ході активних архітектурно-археологічних досліджень в Чернігові були виявлені рештки щонайменше двадцяти мурованих споруд культового та світського призначення, з яких збереглися до сьогодні п'ять. В місті, де правили представники місцевих династій Ольговичів та Давидовичів, мало б вестися літописання, яке б відображало їх діяльність.

I. Чугаєва в своїй монографії проаналізувала та виділила потенційні «місцеві» літописні фрагменти, які створювалися чернігівськими авторами[24]. Більшість із них створювалися протягом XII ст., особливо в його другій половині, коли в Чернігові склалися сприятливі умови для ведення власного літописання. На її думку, найбільш розлогою інформацією про місто відображена в текстах Київського, Новгородського Четвертого, Софійського першого та Лаврентіївського літописів. Саме ці літописні зводи і стануть основою для матеріалу даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші спроби співвіднести літописні згадки з реальною топографією міста були здійснені у

XVIII – першій половині XIX ст. Г. Милорадович, О. Шафонський, М. Маркевич, М. Марков, характеризуючи тогочасне місто, зверталися до тексту літописів (перш за все, до згадок про храми) [11; 12; 26]. У другій половині XIX ст. вийшов друком Історико-статистичний опис Чернігівської Єпархії під редакцією Філарета Гумілевського. В ньому наводились літописні фрагменти, відомих які містили згадки про культові споруди Чернігівщини давньоруського часу та місце їх розташування. [5]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. до вивчення давньоруських храмів Чернігова долучилися П. Лашкар'єв та М. Бережков. Вони аналізували літописні свідчення та намагалися співставити їх зі спорудами, рештки яких збереглися у місті [2; 9]. У цей же час з'явилась перша робота, присвячена історичній топографії міста. Автором її був О. Яригін. На плані сучасного йому Чернігова він спробував локалізувати лінії укріплень давньоруського часу та позначити міські райони, відомі за літописними повідомленнями [27, с. 177]. Цю роботу продовжив П. Смоличев, який не лише намагався проаналізувати дані літописів про місто, але й спробував співставити їх з результатами проведених на той час археологічних досліджень [22, с. 127–146].

У середині XX ст. до вивчення історичної топографії Чернігова звернувся Б. Рибаків. Результатом його робіт стала велика стаття, присвячена місту давньоруського періоду [21, с. 7–99]. Використовуючи літописні свідчення, а також пізніші описи міста, дослідник створив план давньоруського Чернігова, де, серед іншого, позначив міські райони та згадані у літописах монументальні споруди. Цей план пізніше був скоригований та доповнений В. Мезенцевим і В. Коваленком. Наприкінці XX – на початку XXI ст. дослідження у цій галузі продовжили А. Казаков, Ю. Ситий, О. Черненко, О. Бондар, І. Чугаєва [23; 24; 25].

Таким чином можна простежити, що тема історичної топографії Чернігова лишається актуальною понад два століття. При цьому трактування і осмислення літописних повідомлень постійно змінюється. Почасти це пов'язано із активним археологічним вивченням міста протягом XX та початку XXI ст., що дозволило долучити до досліджень великий масив археологічних матеріалів

Формулювання цілей статті. В представленій статті пропонується проаналізувати уривки літописних повідомлень, котрі формують уявлення про топографію Чернігова X – першої половини XIII ст. З огляду на формування літописних зводів в різних територіях та різними особами літопис-

ців існує необхідність порівняння опису однієї і тієї ж події в декількох джерелах.

Виклад основного матеріалу. Перш за все варто відзначити, що згідно усталених в історичній науці думці місто Чернігів вперше було згадане в тексті угоди з Візантією, вміщеній у «Повісті минулих літ» під 907 р.: «...*даєти оуглады на Рускіє городы. първое на Києвъ. таже и на Черниговъ. и на Переяславъ* ^ж. *и на Польтескъ. и на Ростовъ. и на Любечъ. и на прочае город. по тѣмъ бо городомъ. съдѣху князьє . подѣ Сѣльго^ч суще...*» [17, стб. 22]. Однак останнім часом цей літописний уривок було піддано нищівній критиці. Вперше про його штучність і вставлення в літопис вже у XII ст. офіційно написав Джон Ейч. Лінд (John H. Lind) [28, с. 362–370]. Цей висновок автора спирався на невідповідність згадки Переяслава в тексті договору та літописної легенди про заснування міста Володимиром Великим у 993 р. Зважаючи на такі твердження, існує велика вірогідність більш пізньої вставки в літопис і Чернігова. Наразі слід відзначити, що проведені в Переяславі археологічні дослідження підтверджують наявність тут культурного шару кінця X ст. як найбільш раннього горизонту. Таким чином доводи Лінда можуть бути підтверджені

Регулярно Чернігів згадується у літописі лише із початком князювання Мстислава Володимировича на чернігівському столі. Більшість науковців пояснює відсутність давніших писемних згадок про місто втратою чернігівського літопису, котрий зберігся лише фрагментарно. Інші ж вважають, що у Чернігові до початку XI ст. правила місцева династія князів, які не знаходилися в залежності від київського князя, а місто не було частиною «держави русів», тому й не згадується у літописанні. Існує також версія, згідно якої Чернігів в X ст. не був міським центром та не відіграв помітної ролі у житті держави.

У будь якому разі відомості про топографію міста X початку XI ст. в літописних зводах відсутні. Вони з'являються лише з останньої чверті XI ст. Уривки, в яких йдеться мова про планувальну структуру міста, присвячені повідомленням про князівські міжусобиці та напади кочівників на північне Лівобережжя, які стали регулярними з другої половини XI ст.

Перша з таких подій – облога міста 1078 р. Як розповідає літопис, коаліція князів на чолі з Ізяславом Ярославовичем підступила до Чернігова, де залишалися прибічники Олега Святославовича: «*Володимеръ же приступи къ врато^ч вѣсточнымъ. ѿ Стръжене. і вта*

врата. і взяша градъ. и колнии. і пожгоша вгнемь . людемъ въбѣгшимъ во днѣшнии горо^{дъ}» [17, стб. 192].

У цьому короткому літописному фрагменті вперше згадуються дві частини міста, які вже точно існували на той момент. «Градъ околний» або Окольний град – перший район міста, що трапився князям на шляху і був спалений. Далі літописець пише, що люди перемістилися в «днешний город». Це була головна частина міста, його фортеця (за сучасною термінологією – дитинець). Слід додати, що відсутність в літописі згадок про укріплення Окольного граду з боку річки Стрижень може свідчити, що в останній чверті XI ст. їх не було.

Наступний літописний фрагмент, що містить інформацію про планувальну структуру міста датований 1094 р. Він також стосується князівської міжусобиці: *«того же лета Сзлегъ приде с Половциъ ис Тмуторокана . и прииде к Чернигову . Володимерь же затвориса в городъ. Сзлегъ же прииде ко граду. и пожъже иколо града. і манастири пожъже»* [17, стб. 217]. Цей фрагмент звертає увагу на себе лише формулювання «манастири пожъже». Вживання множини свідчить про наявність в околицях міста декількох монастирів.

Більш детальну інформацію про події 1094 р. літописець подає в тексті «Повчання дітям» Володимира Мономаха. *«Сзлегъ на ма приде с Половечьскою землею к Чернигову . и бишася дружина моя с нимъ . и . днѣи в малу [греблю] В . ине вдадуче имъ въ встрогъ [с]жаливъси В х сьаньхъ днѣи . и селъ горлицхъ . и манастирь . и рѣхъ не хва литиса поганымъ и вдахъ брату вѣа своего мѣсто . а самъ идохъ на вѣа своего мѣсто Переасла влю»* [16, с. 103–104].

В цьому повідомленні князь Володимир зазначає, що його дружина билася з половцями вісім днів «о малу греблю» і не дала їм увійти до «острогу». Ю. Моргунов, вважав, що у цьому випадку греблею названі зрубні укріплення Острогу [14, с. 232]. Варто відзначити потужність цих укріплень, які успішно захищали місто вісім днів. Виходячи з цього можна припустити, що у даному випадку «Острогом», названо Окольний град, який за археологічними джерелами в другій половині XI ст. мав потужні укріплення зрубного типу і являв собою суцільну лінію оборони міста.

У Никонівському літописі міститься єдина згадка про чернігівський «поділ». Літописець зафіксував пожежі на «Подоліях» Києва, Чернігова, Новгорода та Смоленська в 1112 р. [20, с. 143].

Примітно, що в Іпатіївському та Лаврентіївському зводах, котрі є найбільш часто використовуваними науковцями, це повідомлення відсутнє.

На облозі Чернігова зосереджено багато уваги в літописних повідомленнях за 1152 р. Тоді коаліція руських князів та половців на чолі з Юрієм Долгоруким підійшла до міста:

«...здумавше вси поидоша к Чернигову и перешедше Сновь . и стаца оу Гуричева близъ города . перешедше Канинъ . бѣ же тогды днѣ недѣлнѣи . тѣмже не [и]доша Г к городу.....видѣвши силу Половечьскую повелѣша людемъ встѣмъ бѣжати изъ встрога в дѣтинець . на утрии же днѣ Гюрги и Стѣславъ исполчивша воѣ свои. поидоша к городу. и стаца не дошедше Семьна . тогда же все множество Половецъ . гѣхаша к городу битѣса. и втѣемше встрогъ зажгоша . передъгородѣе все . и пришедше всею силою стаи иколо города . Черниговцемъ же бѣющимъ изъ города . князи же здумавше вси . не крѣпко бѣютса дружина . ни Половци . вже с ними не гѣдимъ сами . Андрѣи же речъ тако створимъ Д . атъ сѣзъ почну днѣ свои . поим же дружину свою и гѣха подѣгородъ . вѣшедшимъ же гѣшимъ изъ города стрѣлятса . и поткну на нь с дружиною своєю и с Половци и вѣви избивша . а другѣе вѣгна в городъ . тогда же поревновавше юму инши князи . гѣздиша послѣди подѣ городъ . и гѣши видѣвши полкъ не смѣша вѣти изъ города . зане блхуть перестрашени. стоавшемъ же имъ подѣ городомъ . вѣ . днѣи . и вѣсть приде к нимъ идетъ Изасла вѣ . с Вачеславомъ в помощь Черниговцемъ . Половци же оубоавшеся того . почаша подѣниматиса прочъ» [17, стб. 456–458].

В тексті Никонівського літопису ці події подано дещо іншими словами. Так, «Передгороддя» замінено на «Посад», а далі згадано *«поле чисто вколо града сотворише»* [20, с. 195]. Останнє формулювання прямо вказує на спалення частини Чернігова перед «Градом» Під градом же у переважній більшості випадків малася на увазі фортеця-дитинець. Враховуючи це, можна припустити, що спаленою могла бути уся міська забудова до стін дитинця, а війська нападників під час облоги захопили усю прилеглу територію міста (Окольний град, Передгороддя).

Загалом же з тексту літопису випливає, що перше, що зробили нападники – це спалили «Острог» та «Передгороддя» Локалізація Передгороддя на сьогодні не викликає сумнівів. Ним вважають територію міста на обох берегах річки Стрижень, яка півколом оточувала Окольний град [21, с. 11]. Поява житлової забудови на цій території з дру-

гої половини XI, початку XII ст. підтверджується археологічними дослідженнями. Так само археологічно підтверджено загибель забудови цього міського району в пожежі середини XII ст., що можна співставити з облогою міста 1152 р. Дещо більш складною є ситуація з локалізацією «Острогу», який вдруге згадується на сторінках літописів. Однак можна стверджувати, що території названі «Острогом» в описі подій 1094 р. та згаданий під час подій 1152 р. не є одним і тим же укріпленням та територією: в першому випадку половці воювали за «Острог» вісім днів, а у другому його просто спалили

В. Мезенцев пропонує зосередитися на тексті літопису, де цей термін вжитий двічі, і, як він доводить, стосується різних міських районів [13, с. 56–62]. Спочатку, за його інтерпретацією, половці взяли Острог, а вже після цього попалили Передгороддя. Тобто з Острогом можна асоціювати укріплення перед Передгороддям, яке слугувало для його захисту. Однак термін «острог» в значенні «укріплення, відокремлене від основної фортеці» почали використовувати не раніше кінця XIV ст. [14, с. 232–233]. Таким чином інтерпретація В. Мезенцева не виглядає переконливою.

На думку автора, Острогом, в статті 1152 р. було названо частину Передгороддя, розташовану на лівому березі річки Стрижень, яка першою знаходилася на шляху половецького війська.

Наступний літописний фрагмент, який містить інформацію про топографію Чернігова, міститься у Першому Новгородському літописі під 1235 р. В це літо група князів на чолі з Данилом Галицьким рушила на Чернігів. «...и много воева около Чернигова и посад пожже...» [18, с. 50]. У наведеному уривку вдруге згадується ця літописна частина міста. Однак незрозуміло, що саме в даному випадку літописець мав на увазі під терміном «посад». Традиційною для південно-руських міст була двочленна будова. Вона включала власне місто (дитинець, фортеця) та посадські райони міста (посади). До складу останніх у Чернігові, могли входити і Окольний град, і Передгороддя, і Поділ, і Острог. Таким чином, літописну згадку 1235 р. важко ототожнити з конкретним міським районом. Найбільш пізні повідомлення, пов'язані із облогою Чернігова монголами та датується 1239 р.: «...тарань на нь поставишиа, меташа бо каменемь полтора перестрела, а камень якоже можахоуть 4 моужи силнии подъяти. И побежденъ бысть Мъстиславъ, и множество вой ^го избъено бысть, и градъ взяшиа

и запалишиа и огнемъ...» [17, стб. 782]. У поданому уривку також вперше зустрічається формулювання «градъ взяшиа и запалишиа и огнемъ». Саме воно вказує на першу за давньоруську історію міста вдалу спробу захоплення та спалення фортеці-дитинця.

Окремо слід зупинитися на літописних згадках про культові та світські споруди Чернігова, які слугували архітектурними домінантами міської забудови. Особливістю згадувань культових споруд і монастирів на території Чернігова, в літописних зводах є те, що не всі їх назви зафіксовані, ймовірно наявні замовчування через втрати літописного матеріалу.

Першим з відомих кам'яних храмів Чернігова був Спасо-Преображенський собор, будівництво якого було розпочато за князювання Мстислава Володимировича. «...Мъстиславъ . изыиде на ловы и разболъса. и оумре . и положишиа и въ цркви стго Спса . юже создалъ самъ . бгъ бо въздано еа при немъ . възвыше аеко и на конгъ стоаеци рукою досаши» [17, стб. 138]. «Церква святого Спаса» буде ще неодноразово згадана, найчастіше як усипальниця князів, однак відомості про дату початку та закінчення будівництва церкви в літописі відсутні.

Цікавим є повідомлення про перепоховання князя Ігоря Ольговича в чернігівському Спасі в 1150 р.: «...перенесе моци брата своего Игоря. ѿ стго Семена ис Копырева конца в Черниговъ . и положишиа оу стго Спса в теремъ» [17, стб. 408]. Окрім звичного повідомлення про Спас, як усипальницю, тут літописець вказує на терем, де було здійснене поховання.

У XIX ст. М. Марков, М. Маркевич, Є. Голубинський вбачали в цьому теремі північну башту Спасо-Преображенського собору [11; 12]. Однак вже на початку XX ст. цю думку спростували М. Бережков та М. Макаренко [2; 10, с. 196].

Л. Махновець в примітках до свого переказу літопису вказує, що ця згадка є вказівкою на прибудовані до Спасу каплиці-«теремі», в яких ховали князів.

Під час археологічних досліджень 2012 р. в південному нартексі собору були виявлені ніші під два саркофаги, датовані на основі плінфи та розчину XII ст. Це дало змогу О. Черненко припустити, що саме це місце було згадано в тексті літопису в якості «терему» [24, с. 75–76]. Цей висновок консолідується з думкою М. Бережкова, який вважав, що Ігоря Ольговича було поховано у спеціально улаштованому в нартексі «теремі»-усипальні [2, с. 3–28].

Хронологічно наступною чернігівською культурною спорудою за літописом є печерний монастир на Болдиних горах, заснований Антонієм Печерським. «...поє Антоніє к Чернигову Антоніи же пришеде к Чернигову . и възлюби Болдину гору . и ископавъ пещеру и ту вселися . и есть манастырь стѣъ Бѣи . на Болдинахъ горахъ . и до сихъ днѣ...и» [16, с. 83]. В ПВЛ ця подія записана під 1074 р., однак, на думку Ю. Артамонова, Антоній перебрався до Чернігова ще у травні 1069 р., і саме ця дата заснування печерного монастиря вважається загальноприйнятою [1, с. 384–388]. Сам монастир знаходився за межами тогочасної міської забудови, у місцевості Болдіни гори (топонім зберігся донині), віддаленої від укріплень щонайменше на 800 м. Є думка, що в давнину цю назву мала уся ділянка тераси річки Десни від місця Успенського собору Єлецького монастиря, спорудженого на рубежі XI–XII ст. до Антонієвих печер з Іллінською церквою.

Необхідно також відзначити відсутність літописних свідчень про появу на території монастиря Антонія кам'яної церкви святого Іллі, котра датується дослідниками початком XII ст., тобто була збудована вже після смерті Антонія.

О. Шафонський та П. Добровольський пропонували пов'язати уривок літопису згадку про заснування Антонієм монастиря із спорудженням Успенського собору і заснуванням Єлецького монастиря. Базувалася ця версія на легенді про появу собору в 1060 р., яка була вперше зафіксована І. Галятовським ще в другій половині XVII ст. Утім здійснені в другій половині XX ст. дослідження собору дають можливість датувати його будівництво часом не раніше останніх десятиліть XI – початку XII ст. [4, с. 178–179].

Не лише прибудови до Спасо-Преображенського собору використовувалися в давньоруський час для князівських поховань. В кінці XI ст. в північно-східній частині Дитинця була збудована невелика чотирьохстовпна триапсидна церква-усипальниця, яка не фігурує в літописах. Інший же храм, який виконував функції родової усипальниці князів із династії Давидовичів присвячений святам Глібу та Борису.

В статті про літописні події 1162 р. вміщена згадка про храм Бориса і Гліба в Чернігові: «Стославъ же спратавъ тѣло его съ слезами . и положишиа тѣло его въ втн . ему цркѣи оу стѣю мѣку Бориса и Глѣба» [17, стб. 518]. Мова йде про поховання Ізяслава Давидовича в «отчій» церкві Бориса та Гліба. З цього стає зрозуміло, що церква була побудована ще князем Давидом, тобто до

його смерті в 1126 р. У літературному творі XII ст. «Слові про князів» є також інформація про Борисоглібський собор, як усипальницю чернігівського князя Давида Святославича, що була ним же побудована: «Пришедши звѣзда ста над крѣстомъ . Оттолѣ несоша и въ церковь Бориса и Глѣба създаную от него» [15, с. 340].

Слід також згадати, що у Лаврентіївському літописі під 1231 р. згаданий «а ѿ Чернигова Іва^м . игумень Мчнѣцькѣи» [16, с. 194], тобто ігумен Мученицького монастиря в Чернігові. Беручи до уваги культ князів Бориса та Гліба, як перших мучеників Давньоруської держави, В. Коваленко пропонує вважати Борисоглібський собор головним храмом цієї обителі [7, с. 7–17]. На його думку, після згасання князівської гілки Давидовичів на основі їх родової усипальниці заснували монастир.

У літописі зустрічаються парні згадки про спорудження церкви та про поховання князя в ній же. Перше з таких повідомлень датується 1174 р., коли князь Святослав Всеволодович заклав Михайлівську церкву на княжому дворі. «Того же лѣта Стѣславъ Всеволодичъ заложилъ цркѣвъ камену . въ Черниговѣ на княжѣ дворѣ стѣго Михаила» [17, стб. 571]. Наступна згадка 1179 р. свідчить про поховання іншого князя в Михайлівському храмі. «Во том же лѣтѣ . престависа Глѣгъ Стѣславичъ . мѣца генвара въ . сі . и положишиа А оу стѣго Михаила» [17, стб. 613] Як виходить з тексту літопису за 5 літ церква була повністю збудована та освячена. Локалізація Михайлівської церкви в Чернігові питання дискусійне. Традиційно з нею ототожнюють рештки давньоруських фундаментів, досліджених Б. Рибаківим у 1956 р. між будівлями сучасних Історичного та Художнього музеїв. Утім П. Раппопорт та В. Коваленко датують ці архітектурні рештки початком XIII ст., тобто часом пізнішим за літописне повідомлення про будівництво Михайлівської церкви [8, с. 5–11].

У літописі є ще одна згадка про будівництво Святославом Всеволодовичем церкви в Чернігові: «Мѣца марта Стѣславъ Всеволодичъ . стѣи цркѣвъ в Черниговѣ . стѣго Блѣговѣщеніа . юже бѣ самъ созда» [17, стб. 652]. З нею нині прийнято ототожнювати залишки храму, відкриті на березі річки Стрижень в другій половині XIX ст. [22, с. 138–139]. Із Благовіщенською церквою можна пов'язати також ще один літописний фрагмент, який датується 1196 р. «Спискоупъ же Черниговьскои и вси игоумени . и попове . проводилиа его до гроба со вбѣчнѣми пѣсми . и положишиа его во цркѣи стѣъ Бѣи в Черниговѣ и

приложиши ко шѣмъ Л своимъ . и дѣдомъ . давъ вбщиши долгъ . емоу же нѣсѣ оубѣжати всакомоу роженомоу» [17, стб. 696]. Стосується він поховання князя Всеволода Святославовича (Буй Тур Всеволод «Слова о полку Ігоревім»). На думку Б. Рибаківа, з цього уривку випливає, що князя було поховано в Благовіщенській церкві [21, с. 67]. Однак варто відзначити, що згадану церкву Богородиці може ототожнити і з Успенським собором Єлецького монастиря.

Говорячи про міську забудову слід згадати, що Володимир Мономах у своєму «Повчанні», згадує Красний двір: «...на обѣдѣ со отцемъ в Черниговѣ, на Краснѣмъ дворѣ...» [16, с. 103]. У XIX ст., з цією згадкою пов'язували північну башту Спасо-Преображенського собору. У другій половині XX ст., коли була досліджена велика замиська садиба в районі сучасних вулиць І. Мазепи та Ремісничої, Красний двір почали ототожнювати з нею, як із замиською резиденцією князя. Наразі ж археологічно доведено існування подібних садиб по всій території Передгороддя. Тому немає конкретних підстав ототожнювати «Красний двір» з однією з них. В 1950-х рр. під час архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору та території навколо нього В. Богусевичем та М. Холостенком були виявлені фундаменти двох споруд світського призначення. За визначенням науковців: двокамерний двоповерховий терем під фундаментами храму та однокамерний, скоріше за все триповерховий, між сучасними спорудами Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. На той час їх датували

другою половиною XI ст., однак пізніше О. Іоаннісян запропонував часом їх побудови вважати кінець 80 – початок 90-х рр. XI ст [4, с. 173–174] Тобто обидві споруди з'явилися за часів князювання Володимира Мономаха в Чернігові і скоріше за все належали до згаданого в літописі «Красного двору»

Висновки. Аналізуючи літописні свідчення про історичну топографію Чернігова XI-першої половини XIII ст. варто відзначити, що згадки майже всіх структурних частин міста є поодинокими: «Днешний град» «Вкольний град», «Передгороддя», «Посад» згадуються один раз і лише «Острог» двічі. Схожа ситуація і з культовими спорудами, більше половини збудованих храмів взагалі не знайшли своє відображення в текстах. Ті ж, що зафіксовані літописцем, в переважній більшості згадуються як князівські усипальниці, а час та приводи для спорудження відсутні.

Порівнюючи з іншими столицями тогочасних князівств варто відзначити, що в такому ж контексті подаються і топографічні відомості про Переяслав на сторінках Іпатіївського літопису. Структурні частини міста та культові споруди описуються під час військово-політичних подій в князівстві. В свою ж чергу в Повісті Минулих літ подана інформація про заснування храмів та монастирів, локалізація в місті. Найкраще в літописних зводах відображена топографічна структура Києва та Новгород Великого, висвітлена на сторінках місцевими літописцями в Київському та Новгородському першому літописі відповідно.

Список літератури:

1. Артамонов Ю. А. Жизнь и подвиги преподобного Антония Печерского: факты и вымыслы. От Древней Руси к России нового времени: Сб. статей к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич. отв. ред. В. Л. Янин. Москва, 2003. С. 384–388.
2. Бережков М. Н. К истории Черниговского Спасского собора: Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1908. Москва, 1911. Т. 2. С. 1–28.
3. Илловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. Чернигов, 1898. 19 с.
4. Иоаннисян О. М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. Ruthenica. Київ, 2007. С. 134–188.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов, 1874. 444 с.
6. Карнабед А. А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. Київ, 1980. 120 с.
7. Коваленко В. П. Давньоруські монастирі на чернігівському дитинці. Сумська старовина. Суми, 2008. XXV. – С. 7–17.
8. Коваленко В. П. Раппопорт П. А. Памятники Древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле. Белград, 1987. Т. 18. С. 5–11.
9. Лашкарёв П. А. Церкви Чернигова и Новгород-Северского. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. Москва, 1902. Т. II. С. 146–164.
10. Макаренко М. О. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліді року 1923). Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 184–196.
11. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. 177 с.

12. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. Москва, 1847. 57 с.
13. Мезенцев В. І. Про формування міської території давнього Чернігова. Археологія. Київ, 1980. С. 53–64.
14. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII вв. Москва, 2009. 304 с.
15. Памятники литературы Древней Руси. XII век. Слово о князьях. Москва, 1980. С. 338–344
16. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Лаврентьевская летопись. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. 392 с.
17. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись. Издание второе. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. 938 стб.
18. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Новгородские летописи. Санкт-Петербург, 1841. Т. 3. 340 с.
19. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Псковская вторая и Софийская первая летописи. Санкт-Петербург, 1851. Т. 5. 286 с.
20. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург, 1882. Т. 9. 282 с.
21. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы института археологии. Москва, 1949. № 11. С. 7–99
22. Смолічев П. І. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 118–146
23. Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*. Київ, 2015. № 3 С. 69–85
24. Чугасва І. К. Згадування давньоруських церков і монастирів Київського, Чернігівського та Переяславського князівств у Повісті временних літ: компаративний аналіз. *Opus mixtum*. Київ, 2016. № 4. С. 256–261.
25. Чугасва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? Чернігів, 2018. 336 с.
26. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оно наместничество составлено. Київ, 1851. 697 с.
27. Ярыгин А. К., Изыскания о древнем расположении г. Чернигова Труды XII Археологического съезда. Москва, 1905. Т. III. С. 173–177.
28. John H Lind *The Russo-Byzantine Treaties and the Early Urban Structure of Rus*. *The Slavonic and East European Review*. London, 1984. P. 362–370.

Shuhaliі O.S. TOPOGRAPHY OF OLD RUS CHERNIHIV BASED ON CHRONICLES

The purpose of the study is to analyze and to consider fragments of chronicle mentions of structural parts and districts of Old Rus Chernihiv. Attention is also focused on mentions of religious and secular buildings in Chernihiv, which represented as architectural dominants of urban development. Attention is drawn to the number of such passages and the context of their use on the pages of the most frequently used by historians of the Hypatian and, Laurentian Chronicles. The Nikon and Novgorod chronicles, which contain important information, but their content is often overlooked by researchers are also considered.

The author's purpose aims to form an integral array of chronicle information, which is important in the study of the topography of Old Rus Chernihiv.

Scientific novelty is a comprehensive analysis and comparison of the text of coverage the same occurrence by different chroniclers.

Attention is paid to the evolution of interpretation and scientific understanding of a text fragment, the location of the architectural monument or territory reflected in it., The views of scientists have changed with the increases in architectural and archaeological research within the city, for more than two centuries of the studying of the Chernihiv historical topography.

The peculiarity of mentions religious buildings and monasteries in Chernihiv, is that not all their names are recorded. Most of the monumental architecture of the Old Rus period is not mentioned in chronicles. The vast majority of local place toponyms were mentioned in the context of military and political occurrences in the Chernihiv principality during the second half of the XI – early XIII centuries. The same can be said about religious buildings, which the chronicler mostly presented as princely or episcopal tombs, and the time of their construction or consecration often unnoticed by the authors of the text.

Key words: Chernihiv, Old Rus, topography, chronicle, *The Hypatian Chronicle, The Laurentian Chronicle.*